

גפנים בחרמון – עדויות בפיוט ארץ-ישראל ליישוב יהודי באזור החרמון*

ישראל רוזנסון

הפיוט הארץ-ישראלי, החל בימי התלמוד ועד לתקופה הצלבנית, משקף את חיי הרוח והתרבות של עם החי בארצו.¹ עם זאת, לא פשוט להעלות מתוכו מסקנות גיאוגרפיות-היסטוריות, או כלכליות-התיישבותיות מדויקות אודות התקופה. זאת בשל אופיו הספרותי-דתי המיוחד, הנוטה להתבסס על עיבוד ענייני מקרא ומדרשי חז"ל יותר מאשר על התרשמות אובייקטיבית ממראה-עין. בנושאים מסוימים בעלי אופי מוגדר, כמו משמרות הכהונה, העלייה-לרגל להר-הזיתים ועוד, יש ערך רב למידע המשוקע בפיוטים.² אך כאשר מדובר על הבנת משמעותם של רמזים, דימויים וקישוטים ספרותיים, מתחייבת בדיקה מדוקדקת בכל הקשור למקורם הראשוני והנסיבות המדויקות בהם נאמרו.

נעיין להלן בכמה רמזים בפיוט הארץ-ישראלי על גידול גפנים בחרמון, רמזים העשויים לשפוך אור על ההתיישבות והחקלאות היהודית באזור בתקופה שלאחר חתימת התלמוד. באחד מפיוטיו מזכיר רב נחמיה בן שלמה (בן המאה העשירית, לפי השערת מ' זולאי) גפן שתולה בחרמון:

יָצָא מִתּוֹךְ פְּלָא / וְגִפֵּן מִחֶרְמוֹן שְׁתִּילִי
וְכִיּוֹמוֹ מִנְחָה מְלֵא / לְאֵל מוֹרֵיד וּמַעֲלֵה³

לאמור, כאשר יצא נוח מן התיבה, שתל משתילי הגפן שבחרמון, וכבר בו ביום נתנה הגפן פרי, וזהו סימן לברכה. סביר להניח, כי הפייטן שאב דימוי זה ממראה עיניו, באשר אין לו כפי הנראה כל מקור ישיר לכך במקרא או במדרש. קשה לראות כמקור את דברי המדרש המתאר את היין הקרוש משנר (ראה להלן), באשר זהו תיאור ספציפי של סוג מסוים של יין, ואילו כאן מדובר על שתילת גפנים. סביר אף, שהפייטן ישתמש בתיאור הלקוח מהווי חייהם של יהודים.

* הארה למאמרו של ש' דר, הר חרמון – מעוז היטורים, קתדרה, 33 (תשרי תשמ"ה), עמ' 42-50. תודתי נתונה לדר"ר אפרים חזן על עזרתו ועידודו.

1 אין למיטב ידיעתי סקירה מקפת על הריאליה והשתקפותה בפיוט הארץ-ישראלי, אך מחברים שונים היו ערים לכך. ראה, למשל: א' מירסקי, 'הפיוט והמציאות, ראשית הפיוט', עיונים, לד (תשכ"ה), עמ' מו-נג.

2 ראה אצל: ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 177-192. י' ברסלבסקי, 'למקומות היישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית', ידיעות, ה (תרצ"ז-תרצ"ח), עמ' 28-31. ח"ז הירשברג, 'ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 156-164.

3 מ' זולאי, 'מפיוטי רבי נחמיה בן שלמה בן הימן נשיא', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, 4 (תחריץ), עמ' רכ"ח. והמהדיר לא קשר את העניין למצב ריאלי כלשהו.

נראה, כי ניתוח ספרותי של אחד מפיוטי הפייטן רבי פנחס יכול אף הוא להעיד על מקומם של כורמים יהודים בחרמון במאות השמינית והתשיעית. הפיוט הינו קרובה לשמיני עצרת, המתאר את העלייה-לרגל ואת הברכה המרובה השורה על שדותיהם וכרמיהם של העולים. אין בפיוט רמז ברור מניין היו עולים, למעט הקטע המזכיר את הגליל העליון:

מִלְלוּ אַנְשֵׁי הַגְּלִיל הָעֶלְיוֹן / לְחוּג לְבֵית הָעֶלְיוֹן

וְעַד אֵינן אֲשַׁפְּלוּתֵיהֶם בְּתֵלְיוֹן

נִיחָאֲחֵרוּ לְבָצוֹר בְּהַרֵי הַשְּׁלֵג / וְחָגְגוּ לְהַתְּכַרֵּךְ בְּמֵלֵא פְּלָג.⁴

נראה, כי הביטוי 'הרי השלג' אינו אך מליצה המתארת את החרמון, אלא שם משמות החר. השם 'טור תלגא' (=הר השלג) כתרגום לשם 'שניר', נפוץ בתרגומים לארמית⁵ וכדימוי בתלמוד — 'טור תלג סחרוני גלודין'.⁶ הרציפות בשימוש בשם עד לימי הביניים מודגשת בשמו הערבי המובא על-ידי אשתורי הפרחי — '...ושניר נקרא ג'בל אל תלג'.⁷

מדובר אם כן על בציר בחרמון, והתמונה המצטיירת היא, כי בשל גובה הכרמים בהר, הבציר הינו מאוחר; ובזמן הרגיל להבאת הביכורים, האשכולות עדיין תלויים. נראה, כי הבוצרים הינם אנשי הגליל העליון. במקורות המשנאיים והתלמודיים הגליל העליון הינו החבל ההררי בצפון הגליל — 'מכפר חנניה ולמעלן כל שאינו מגדל שקמין גליל עליון'.⁸ — החופף למעשה לגליל העליון של היום. למרות המרחק, יש הגיון מסוים שלאכירים בני הגליל העליון יהיו כרמים בחרמון; אך ייתכן גם, שהמונח 'גליל עליון' מתייחס למקום יישוב קרוב בהרבה לחרמון, כפי שמופיע בגירסות רבות — 'מעשה ברבי אליעזר ששבת בגליל העליון בסוכתו של יוחנן ברבי אליעזר בקיסרי ואמרי לה בקסריון'.⁹ ולפיכך מדובר כאן על קסריון-פנייס. ייתכן, שהשם 'גליל העליון' נוצל על-ידי הפייטן, תוך עיבוד דברי המקור בתוספתא, כדי לציין בצורה מליצית את שם המקום פנייס — קסריון, סמוך לחרמון. ואולי מתאימה לכך גם המליצה 'וחגגו להתברך במלא הפלג', המתייחסת לשפע הנחלים באזור זה. עדויות מהגניזה ליישוב יהודי בדרן, שהיה עד אז לא ידוע, כנראה פניאס, מן התקופה הצלבנית הובאו על-ידי ש"ח קוק,¹⁰ ואולי מצאו בני יישוב זה את פרנסתם בגידול כרמים.

כמרכן ייתכן, כי השמות הארמיים לחרמון — 'טורא דמסרי פרוהי',¹¹ שפירושו החר המסרח פירותיו, ומסרח מחמת הבשלה יתירה, וזה ביטוי לברכה;¹² או 'ארעא מרבי פירי אילנא'¹³ שפירושו ארץ המרבה פירות האילן — מייצגים תקופה מאוחרת יחסית, כמו שניתן לאחר מאוד

4 מ' זולאי, 'ארץ ישראל ועליית רגלים בפיוטי ר' פנחס', ירושלים, ב (תשי"ג), עמ' סג, נא-פא, והמהדיר לא ביאר קטע זה.
5 אונקלוס, דברים ג ט; תרגום שיר השירים ב ח; תרגום ירושלמי, דברים ד מת ועוד.
6 בבלי, שבת קנב ע"א.
7 אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת בלומנפלד, ניו יורק תש"ס, עמ' 432.
8 משנה, שביעית ט ב.
9 תוספתא, סוכה ט ט; בבלי, סוכה כז ע"ב.
10 ש"ח קוק, 'ישוב יהודי בדרן (במאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי)', ירושלים תרפ"ו, הדפסה מיוחדת מ'התור', עמ' א-ז.
11 תרגום ירושלמי, דברים ג ט ועוד.
12 הפירוש לפי ספר הערוך השלם, ערך 'טר'.
13 תרגום ירושלמי II, דברים ג ט.

רבדים מסוימים בתרגומים אלו.¹⁴ מקובל, כי התרגומים הירושלמיים הינם יצירה ארץ-ישראלית, וסביר כי השמות הללו ניתנו בשל היותם שמות יהודיים מקובלים בפי תושבי האזור, או שמות שנוצרו בהשראתם.

בתלמוד נזכר החרמון כאזור של כרמים לייצור יין, כגון: 'משחרב בית ראשון בטלה... ואף יין קרוש הבא משניר הדומה כעגולי דבילה'.¹⁵ מדובר כאן על יין קפוא, מן החרמון, וכנראה באמצעות ניצול השלג של החרמון היו מעלים את אחוז האלכוהול ביין. מהתיאורים המיוחדים בפיוטים שהבאנו מסתבר, כי מסורת זו המשיכה מאות שנים לאחר-מכן. היא נוכחת בפיוט הארץ-ישראלי מן המאות השמינית-עשירית, ואולי אף בשמות המיוחדים של החרמון בתרגומים הארץ-ישראליים. כל אלה מלמדים על היישוב בקצה רחוק זה של ארץ-ישראל, והדברים משתלבים כידוע ממקורות הגניזה.

14 ראה הדין אצל א' שגן, 'האגדה בתרגומים הארמיים הארץ-ישראליים לתורה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 163-165, 176-177.

15 סוטה מח ע"ב. וראה גם סוכה יב ע"א. הבהרת המושג 'יין קרוש הבא משניר' דורשת דיון בפני עצמו. הדמיון ל'עגולי דבילה' רומז לאפשרות, שאולי מדובר בתוצר אחר של דריכת הענבים (דבש-ענבים, בערבית 'דיבס'). אולם מהסוגייה במסכת סוכה יב ע"א עולה בבירור, שמדובר ביין, על-פי ההגדרה המקובלת. רש"י מפרש שם: קרוש = קפוי, וראה הערתו של ע' שטינזלץ בביאורו למסכת סוכה, ירושלים תשל"ט, עמ' 50. בכל מקרה רומז הדבר בבירור על קיומם של כרמים וגפנים באיזור החרמון באותה עת. ד"ר שמעון דר העמידני על מציאות גיתות רבות — עתיקות וחדשות — באיזור זה, ותודתי נתונה לו על כך.